

РУССОЇЗМ ТА ФРАНЦИСКАНІЗМ У ТВОРЧОСТІ ЛЕОПОЛЬДА СТАФФА І КНУТА ГАМСУНА

У статті розкриваються основні принципи поширеного в польському літературознавстві явища під назвою “францисканізм”, одним із найяскравіших виразників якого був Л. Стафф. Авторка вказує на спільність рис францисканізму з руссоїстською концепцією “природної людини”, що знайшли втілення у творчості Л. Стаффа та норвезького письменника К. Гамсуна, твори якого вплинули на спадщину українських та польських митців початку ХХ ст.

Ключові слова: францисканізм, природа – суспільство, прометеївська епоха, природний стан, бінарна семантична опозиція, синтез.

Ellina Tsykhovska. Rousseauism and franciscanism in the works by Leopold Staff and Knut Hamsun

The article outlines the essence of “franciscanism”, a notion generally accepted by the Polish literary critics, and focuses on the works by Leopold Staff, a typical representative of this trend. The author points out the features which relate franciscanism to the concept of “natural person” offered by Rousseau, and traces them in the texts written by L. Staff and the Norwegian author Knut Hamsun whose influences on Ukrainian and Polish authors at the turn of the 20th century cannot be overseen.

Key words: franciscanism, nature – society, Promethean epoch, natural state, binary semantic opposition, synthesis.

Прихильне ставлення Л. Стаффа до ідеалів філософії Св. Франциска Ассізького, а також наявність францисканських мотивів у поетичній спадщині польського митця неодноразово помічались багатьма дослідниками його творчості. Крім того, сам К. Гамсун визнавав за своїми творами присутність “духу Руссо”. Тому у статті простежується функціонування францисканізму та руссоїзму у творчості Л. Стаффа й К. Гамсуна (на матеріалі творів “Пан”, “Благословенство землі”). Увагу приділено передусім істотній спорідненості основних постулатів обох концепцій, а також своєрідному синтезу, який спостерігається в польського й норвезького письменників.

Крім замилування ніцшеанізмом та модерністськими настроями, що виявилися в першій збірці “Sny o potędze” та у вірші “Pokój wsi” Л. Стаффа (з пізнішої збірки “Ptakom niebieskim”, 1905), була порушена францисканська тематика, яка виявлялася передусім у прагненні до гармонії зі світом через наближення людини до природи та одночасну відмову ідентифікувати себе з амбіціями міста, у християнській покорі стражданню цього світу й у прославленні Бога як творця всього суцього, як-от у вірші “Wino miłości”: “Raduje się dusza moja, / Raduje się wielką radością / I śpiewa głośno: Hosanna! Hosanna!” [17, 438–439].

Один із трьох основних стовпів, на яких тримається ідеологія творчості Л. Стаффа (ніцшеанізм, францисканізм та стоїцизм [14, 25]), – стоїцизм – співвідноситься зі францисканізмом у аспекті необхідності гармонійного співснування людини з природою. Бути чеснотливим у стоїків означало визнавати першість прав природи, вияву божої волі; життя у злагоді з природою робило людину вільною. На думку Л. Поцпехової, Л. Стафф “у францисканізмі, до речі, як у філософії Ніцше і стоїцизмі, знаходив протиставлення безсенсовому існуванню, а також декадентському засудженню життя з його радощами” [14, 25].

Традиційно профранцисканським циклом у Л. Стаффа вважається збірка “Ptakom niebieskim” (1905), зокрема вірш “Sonet szalony”, цикл “Pył z szat pielgrzyma” та ін. Дослідник Р. Кожей зауважує, що францисканські елементи в поезії Л. Стаффа “читаються більше як творчий метод, стилізаційний елемент, ніж як фрагмент філологічного та релігійного дискурсу, котрий проводився

поетом” [11, 39]. Сам термін “францисканізм” уживається для означення як поглядів, так і постатей, які поділяли ідеї Франциска Ассізького та його послідовників-францисканців [8, 533]. Згідно з визначенням “Słownika terminów literackich”, “моральним і естетичним ідеалом францисканізму була людина проста, близька природі, що апробує світ і тішиться ним, релігійна, але чужа визнаній ортодоксії...” [15, 153].

Л. Стафф намагається розв’язати проблеми людини через цінності Св. Франциска, твір про якого “Kwiatki świętego Franciszka z Asyżu” (Lwów, 1910) набув популярності, зокрема, завдяки перекладам Л. Стаффа, а раніше – розвідці його вчителя Едварда Порембовича (Św. Franciszek z Asyżu. – Warszawa, 1899). Сам Л. Стафф визнає, що робота над цим перекладом викликала надзвичайне захоплення: “Це одна з найчарівніших, найчистіших, найрадісніших книжок, які знає література. Вона є потіхою та надією. Учить вірі в любов і доброту людського серця. Уся ця книжка співає. Її другою назвою могла би бути: вольність” [19, 17].

Можливо, саме тому знаходимо в однойменному вірші “Tolstoj” Л. Стаффа постать російського письменника Льва Толстого, котра інтерпретується з позиції втілення францисканської філософії. Якщо для монахів-францисканців обов’язковим було життя в бідності, що вважалося насправді найвищим багатством наближення до Бога, то заможний граф Л. Толстой відмовився від усіляких багатств і шукав сенсу буття у природі та фізичній праці: “Tolstoj uciekł od smutku, / Miał wszystko, więc nie miał nic. / Idę radośnie w skwarze dróg, / Właściciel swego cienia” [17, 915]. Образ людини без матеріальних благ знаходимо в ранньому вірші Л. Стаффа “Stwórca żywiołów”: “Sam w bezkresie, pustelnik świata, próżen stoję, / Urodzony w nagości, z bezimiennym licem / I nie mając niczego, co bym nazwał: moje...” [16, 929].

Ідейно наближаючись до творчості Л. Толстого, Л. Стафф не визнає за сучасною Францією великого мистецтва, крім сатири та карикатури, обурено розповідаючи в листі до Остапа Ортвіна від 15.11.1902 з Парижа, що французи до смішного не розуміють таких особистостей, як Ніцше, Ібсен, Толстой [18, 59]. Відомо, що творчість Л. Толстого та його своєрідна філософія, зокрема його переконання про потребу внутрішнього самовдосконалення особистості, її покірною ставлення до страждань, ствердження праці як головної цінності й необхідного фактора виховання мали неабиякий вплив на літературу періоду Молодої Польщі [9, 20–21]. Л. Стафф перейняв перший постулат толстовської філософії, що ґрунтується на поцінуванні окремої особистості, і цим він близький до ніцшеанської тези про увагу до індивідууму. Покірне ставлення до страждання в житті людини пов’язане в польського поета з традицією францисканізму, а у стаффівському прославленні важливості землеробської праці наявне відлуння “Георгіків” Вергілія та “Трудів і днів” Гесіода.

У світоглядній системі координат Л. Стаффа рівнозначними за зображенням “простої спокійної людини” [12, 162] виступають постаті Л. Толстого, Ж.-Ж. Руссо, К. Гамсуна. Також нагадаємо про вплив Ж.-Ж. Руссо на ідейні позиції Л. Толстого-проповідника.

Ліричний герой Л. Стаффа не бунтівник, а споглядач, який не ставить собі за мету змінити світ, а прагне відтворити його в рефлексійності і змінності, як робить це Святий Франциск у “Квітках Св. Франциска із Ассізі”. У написанні своїх творів Л. Стафф як поет, за свідченням З. Старовецької-Морштинової, “використовує завжди той матеріал, який має “під рукою”, а точніше, перед очима. Світ, який він спостерігає, стає йому формою і знаряддям поетичної метафори” [20, 141]. Так само реалізуються ролі у творах К. Гамсуна, де, за визначенням Б. Сучкова, “людина – не активне начало життя, яке змінюється й перетворюється. Ні, вона – просто мандрівник, що йде його шляхами, і єдине, за що вона має дякувати буттю, за самий факт свого існування...” [6, 30].

Яскраво виражена у творчості Л. Стаффа, а також його сучасника Я. Каспровича францисканська ідея віталізму, гармонії людини та природи пройнята глибокою релігійністю, де також помітний інший аспект цієї ідеології – культ праці та повсякденних зусиль. Символом цієї діяльності виступає праця землеробця, орача і жнивдаря [9, 37].

Схожу ідейну семантику знаходимо в норвезького письменника Кнута Гамсуна, із творчістю котрого був обізнаний Л. Стафф, яку він також перекладав [13, 208] і якою зачитувався разом з іншими представниками літературного гуртка. Зокрема, учасник таких зібрань Владислав Козицький писав: "...Кохали ми Гамсуна ("Голод" – *chapeau bas*, "Пан" – Ісус Марія!, "Містерія" – Мюллер шаленів від щастя)" [10, 120].

На межі ХІХ-ХХ століть доробок К. Гамсуна був популярний в Україні, зокрема надихав багатьох українських митців: Б.-І. Антонича, Є. Маланюка, М. Рильського, М. Семенка, В. Винниченка, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, а молодому П. Тичині належать навіть епістолярні звернення до норвезького письменника. На думку Ю. Ємець-Доброносолової, причина такої зацікавленості К. Гамсуном криється у "прочитаності текстів Гамсуна, оприсутненої у існуванні (у сенсовому плані – більшому за просту наявність) відлуння семантико-екзистенціального смислу продемонстрованого ним" [3, 14].

Людину як невіддільну частину Всесвіту та природи – те, що характеризує і творчість Л. Стаффа, – найяскравіше у К. Гамсуна зображено в романах "Пан" та "Благословенство землі" ("Соки землі" й "Плоди землі" в різних перекладах). Походження К. Гамсуна з аграрної країни Норвегії робить для нього близьким і зрозумілим зв'язок із землею, життя плодами землі, тому йому легко й органічно було писати про людину і природу. Слід, однак, розмежувати ці два твори: якщо "Пан" був написаний 1894 року і, за свідченням В. Козицького, з ним були ознайомлені учасники Літературного кола (а тому можна говорити про безпосередній вплив саме цього роману на поетичне світосприйняття Л. Стаффа), то роман К. Гамсуна "Плоди землі" (опублікований 1917 року), який отримав Нобелівську премію, міг лише збільшити попередній вплив. До речі, представник шведської академії Гаральд Йєрне порівнював "цей твір землі" К. Гамсуна з дидактичними поемами Гесіода.

Герой К. Гамсуна – тридцятирічний лейтенант Томас Глан з роману "Пан" –десь близько року проводить на півночі Норвегії в Нурланні, усамітнюючись у лісовій сторожці разом із псом Езопом. Харчуючись лише тим, що дістане сам (полюванням на дичину або ловлею риби), він не схожий на Св. Франциска, який не живе завдяки полюванню й тим самим не втручається в колообіг природи. Однак коли Томас Глан, вражений органічністю кожного сегмента однієї системи під назвою світ, вигукує: "Дякую Тобі, Боже, за кожну квіточку вереску, яку мені було дано побачити..." [1, 52], то в цій фразі звучить францисканське прославлення світу як творіння Бога.

Головний персонаж роману "Пан" К. Гамсуна, як і ліричний герой творчості Л. Стаффа, живе біоритмами природи, зв'язуючи час із сонцем, припливами та відпливами, зміною голосів птахів, квітами, листям та орієнтуючись у своїх порівняннях на явища тієї самої природи. Проте, на відміну від Л. Стаффа, позбавленого практичних знань, у яких він не відчуває потреби, *живучи в гармонії з природою*, герою-мисливцю К. Гамсуна такі знання необхідні: *він також живе у природі*, але природа постає для нього об'єктом естетичної насолоди тільки після того, коли він за допомогою тієї ж природи зможе вгамувати свій голод.

При наявності в польського та норвезького митців схожості сприймання проблеми "людина–природа" не слід залишати осторонь очевидну різницю між героєм К. Гамсуна, зображеним у дисгармонії зі своїм внутрішнім Я, та стаффівським ліричним героєм, який вирізняється врівноваженістю, внутрішньою злагодою.

Прогулянки героя твору, як і мандрівки Св. Франциска, протягом яких вони спостерігають явища цього світу, теж приводять нас до паралелі “гамсунівський герой – францисканізм”. Відчуваючи себе невіддільною частиною світу природи й водночас не ідентифікуючи себе як частину суспільства, Томас Глан гостро усвідомлює божественну присутність у земних речах: “Благословляю темряву, і шепіт Бога у кронах дерев, і солодку знемогу тиші, неповторну музику, що бринить у моїх вухах, зелене листя і жовте листя! <...> Дякую за життя, за подих, що зривається з моїх уст, за милість жити у цю ніч, дякую від усього серця! <...> Настав вухо на схід і на захід, слухай, слухай! І почуєш предвічного Бога! Ота тиша, що бринить у моїх вухах, то кров кипить у жилах природи, то Бог, котрим повниться увесь світ і я!” [1, 98–99].

Про присутність Бога свідчить і вітерець, що асоціюється самим автором в одному семантичному ряді з духом: “...Здіймається вітер, чужий вітер налітає на мене і приносить дивний дух. Що це? Я озираюся, але нічого не бачу. Вітер кличе мене, і моя душа згідливо відгукується; наче якась сила піднімає мене і притискає до невидимих грудей; сльози виступають на очах, я тремчу. Десь поруч стоїть Бог і дивиться на мене” [1, 102].

Інший герой К. Гамсуна Ісаак, як і Томас Глан, живе плодами землі. Роман так і називається – “Благословенство землі”. На прикладі однієї усамітненої людини К. Гамсун показує ніби прискорену еволюцію людства: оселившись у безлюдному місці, чоловік на ім'я Ісаак закладає фундамент для великої родини і протягом роману потроху освоює ретельно обрану цілину. Це і своєрідна робінзонада. У романі йдеться про безперервну щоденну працю людей, які живуть на природі і природою. Вони повністю залежать від того, чи піде дощ, чи буде врожай.

Твори “Пан” і “Благословенство землі” К. Гамсуна збігаються з темою, що розробляє у своїй творчості Л. Стафф, – людина та її праця на тлі природи. Людина живе повсякденними справами, щоб прогледувати себе, для неї цінність становлять не гроші (і це не раз зауважує Ісаак), а власне плоди землі, до того ж самому поселенцеві потрібно рівно стільки, щоб поїсти сьогодні й не померти від голоду завтра.

Ленсман Гейслер правильно передає сутність характеру мешканців маєтку Селланро: “Ви живете разом із землею і небом, ви одне ціле з ними, одне ціле з цією широчінню і непорушністю буття. Вам не потрібний меч у руках, ви йдете життям із порожніми руками й непокритою головою, оточені великим коханням. Дивися, ось вона – природа, вона належить тобі і твоїм близьким! Людина і природа не стріляють один в одного з гармат, вони віддають один одному належне, не змагаються, не змагаються ні в чому, вони тримаються один одного...” [2, 429–430]. Слід зазначити, що К. Гамсун у цих міркуваннях стоїть на позиціях концепції Ж.-Ж. Руссо, схвалюючи близькість людей природі й одночасну їхню віддаленість від суспільства, про що свідчать приклади мілітарної діяльності людей, які наводить герой роману Гейслер. Людина та природа прирівнюються до союзу матері й дитини: “Ніхто не смикає вас і не керує вами, у вас є спокій і авторитет. Ви оточені великим коханням. Ось що дається вам навзаєм. Ви лежите біля жіночих грудей, граєте теплою материнською рукою і смокчете молоко” [2, 430].

По суті, висновок, що його озвучує К. Гамсун вустами Гейслера, такий самий, як Л. Стаффа в передмові до перекладу “Квіток Святого Франциска Ассізького”: необхідно цінувати життя з усіма його радощами.

Споглядання зораної землі викликає у Л. Стаффа почуття, подібні до тих, про котрі йдеться в “Міфі про вічне повернення” М. Еліаде, за яким усе земне має свій небесний прототип, крім некультивованих земель, невідомих морів і диких територій, що уподібнюються до Хаосу: “Тому, коли відбувається проникнення на ці території, тобто коли починають їхнє освоєння, здійснюють обряди,

які символічно відтворюють акт Творення, неосвоєний простір спочатку “космізується”, потім заселяється” [7, 22]. Отже, зорана земля сприймається Л. Стаффом як облаштування в новій місцевості, дикій та незнайомій, прирівнюючись до акту творення. І в радості гамсунівського героя Ісаака з “Благословенства землі” також очевидне задоволення від усвідомлення своєї участі у творенні чогось насправді сакрального: “Так, оброблене поле – велика благодать, воно втілює для нього і право, і порядок, приносить насолоду” [2, 186].

За концепцією Ж.-Ж. Руссо, людина від природи добра – і це, до речі, відрізняло руссоїстську візію від попередніх гіпотез “природного стану” Томаса Гоббса та Бенедикта Спінози, людина яких лиха, більше схожа своїми інстинктами на вовка. Герой Томас Глан з “Пана” К. Гамсуна вважає, що саме товариство Едварди зробить його “доброю людиною”, не усвідомлюючи того, що він від народження добрий. Проте з появою приватної власності людина відходить від природи, концентруючись на своєму світі. Її міфологічна свідомість, що й була головною ланкою між людиною і природою, переходить в інше річище світових релігій. Фактично саме відхід людини від прометеївської епохи (К. Ясперс) до осьового часу характеризує втечу від природи, оскільки саме в “докультурному” періоді прометеївської епохи – першому з чотирьох гетерогенних періодів, що виокремив К. Ясперс у світовій історії, – спостерігається “перше становлення людини”, і цією ж епохою могло б закінчуватися усвідомлення людиною свого природного рівноправ'я.

Проте, тримаючись осторонь суспільства, у романі “Плоди землі” К. Гамсун констатує позитивність цивілізації, що не притаманне заклинам поетики Л. Стаффа. Герой “Благословенства землі” Ісаак завжди тішиться новітніми технологіями, які важливі не тим, що полегшують його працю, а тим, що прискорюють цю працю, надаючи можливість зробити більший обсяг роботи, до того ж у різних галузях. Дружина Ісаака Інгер, що перебувала деякий період у великому місті, іноді сумує за суспільством: “Колись давним-давно вона здійснила велику подорож і, мабуть, підхопила щось подібне до злої туги. Часом туга минає, але потім знову повертається” [2, 293].

Ще Ю. Лотман зауважував: в основі внутрішньої організації елементів тексту, як правило, лежить “принцип бінарної семантичної опозиції” за рахунок членування світу на протилежності [4, 227]. Так і в романі “Плоди землі” К. Гамсуна, де згодом дві долі синів Ісаака, різниця у прагненнях яких від самого народження наголошується автором, розвиваються у протилежних напрямках: цивілізації та природи. Старший Єлисей прагне покинути дім, щоб учитися й досягти вершин у місті за допомогою свого інтелекту. Інший склад характеру властивий наближеному до природи Сиверту, якому здається, що він розуміє малих мешканців цього світу: “Він не міг сказати про барана: “Боже, та у нього ж зовсім римський ніс!” <...> Проте Сиверт міг сказати інше: він знав барана ще з тих пір, як той був ягням, він розумів його, складаючи з ним одне ціле, був його рідним, рівним з ним. Одного дня він пережив незабутню хвилину, відчувши в душі первісне почуття: баран щипав траву, раптом він підняв голову і перестав жувати, втупився кудись удалечинь. Сиверт мимоволі поглянув у тому ж напрямку – ні, нічого примітного. І тут він сам відчув у душі щось надзвичайне. “Немов в Едемський сад заглянув!” [2, 131].

Аналізуючи наслідки життєвих доль і шляхів двох братів, можна дійти висновку, що К. Гамсун пристав на бік природної людини, тобто передусім людини, яка живе плодами землі, не занадто переймаючись плодами суспільства, оскільки Сиверт залишається у злагоді сам з собою, натомість Єлисей, витративши всі батьківські гроші на марнотратне життя в місті, вирушає світ за очі, не знайшовши свого місця ані з жінкою, яка йому подобалася, ані поруч з батьками, ані в обробці землі, ані в селі, що репрезентує у творі концепт суспільства.

Герой К. Гамсуна живе задля споглядання життя, не шукаючи в ньому того, чого воно йому саме не дає. Як і руссоїстська людина, він близький до природи, а притаманний герою норвезького письменника сум за іншою людиною, гнітюче відчуття своєї самотності може бути в баченні К. Гамсуна зображенням того самого переломного моменту, яким Ж.-Ж. Руссо вважав перехід людини від природи до цивілізації за умови виникнення потреби однієї людини в іншій. За словами самого К. Гамсуна, у романі “Пан” він “намагався з’ясувати деякі особливості чуттєвої і надчуттєвої природи прихильника природи в дусі Руссо” [5, 559].

Уцілому можна стверджувати, що на початку ХХ ст. в українській літературі концепт “природа” в основному розглядався під впливом пантеїстичної теорії природи норвезького письменника Кнута Гамсуна. І хоча представники польської літератури теж були знайомі з творчістю К. Гамсуна, панівною тенденцією в погляді на природу був францисканізм. Той самий Л. Стафф, як ми вже згадували, теж був прихильником спадщини К. Гамсуна, однак у своїй творчості залишався відданим францисканським канонам, неодноразово підкреслюючи це у віршах.

Францисканське шанобливе ставлення до світу природи та руссоїстська концепція “природної людини” в багатьох постулатах схожі, що й відображається через своєрідний синтез францисканських та руссоїстських мотивів у творчості Л. Стаффа й К. Гамсуна. Синтез, головну рису якого становить близькість людини до природи, виявляється в тому, що майже неможливо завважити, де закінчується вплив Ж.-Ж. Руссо й починається вплив проповідей Франциска Ассізького у Л. Стаффа. Твори К. Гамсуна – доказ переваг життя у злагоді з природою й разом із природою. Водночас у норвезького митця це не означає утвердження правильності життя подальше від цивілізації. Цивілізація є, вона десь існує, як існують певні плюси й мінуси її впливу на людину, і саме такі впливи цивілізації акцентує К. Гамсун у творах “Пан” та “Благословенство землі”. Ідеалізація природи, що йде у Л. Стаффа від класицизму і притаманна також київським неокласикам, злилася в письменника з концепцією “природної людини” та францисканським захватом створіннями навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гамсун К. Пан // Вибрані твори. – Львів, 2000.
2. Гамсун К. Плоды земли. – СПб., 1999.
3. Ємець-Доброносорова Ю. Феномен відлуння. Інтерпретативні нотатки на берегах // Відлуння самотності: Кнут Гамсун та контекст українського модернізму. – К., 2003.
4. Лотман Ю. Об искусстве: Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993). – СПб., 1998.
5. Сергеев А. Комментарии // Гамсун К. Собр. соч.: В 6 т. – М., 1991. – Т. 1.
6. Сучков Б. Кнут Гамсун // Гамсун К. Собр. соч.: В 6 т. – М., 1991. – Т. 1.
7. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб., 1998.
8. Encyklopedia Katolicka / Pod red. L. Bienkowskiego. – Lublin, 1989. – Т. 5.
9. Historia literatury polskiej w zarysie / Pod red. Mariana Stępnia i Aleksandra Wilkonja: W 2 t. – Wyd. 4. – Warszawa, 1987. – Т. 2.
10. Kozicki W. W kręgu przyjaźniół z Czytelnicy Akademickiej // Maciejewska I. Leopold Staff [wybór prac i korespondencja]. – Warszawa, 1965.
11. Koziej R. Franciszkanizm “Ptaków niebieskich” Leopolda Staffa // Kieleckie Studia Filologiczne. – 1992. – Т. 6.
12. Maciejewska I. Leopold Staff. Lwowski okres twórczości. – Warszawa, 1965.
13. Piechal M. Leopold Staff jako tłumacz // Maciejewska I. Leopold Staff [wybór prac i korespondencja]. – Warszawa, 1965.
14. Poświęchowa L. Dramaty Leopolda Staffa. – Opole, 1966.
15. Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego. – Wyd. 2, poszerz i popr. – Wrocław, 1988.
16. Staff L. Poezje zebrane: W 2 t. – Warszawa, 1967. – Т. 1.
17. Staff L. Poezje zebrane: W 2 t. – Warszawa, 1967. – Т. 2.
18. Staff L. W kręgu literackich przyjaźni: listy. – Warszawa, 1966.
19. Staff L. Wstęp // Kwiatki Św. Franciszka z Asyżu / Tłumaczenie L. Staffa. – Wrocław, 1994.
20. Starowiejska-Morstinowa Z. Staff w Pławowicach // Maciejewska I. Leopold Staff [wybór prac i korespondencja]. – Warszawa, 1965.

Отримано 3.11.2009 р.

м. Бердянськ